

Ольга КРИЖАНІВСЬКА

ЧИСЛІВНИКОВІ ФОРМИ В «АКТОВІЙ КНИЗІ ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ 1611 РОКУ»

У статті розглянуто структурні типи числівників, які трапляються в документах, вміщених в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року».

Ключові слова: числівник, кількісні, порядкові, дробові, збірні числівники.

Числівник як окремий лексико-граматичний клас слів, що вирізняється серед інших особливим лексичним значенням та своєрідними морфологічними ознаками й синтаксичною функцією, сформувався достатньо пізно. У перших писемних пам'ятках давніх слов'ян слова для передачі кількості чи порядку при лічбі за своїм походженням та граматичними характеристиками ще були прикметниками або іменниками. Загальновизнаним є факт, що остаточне оформлення числівникових ознак у східнослов'янських мовах «припадає на XIII-XVII ст. і в основному завершилося на початку XIX ст.»¹. А це означає, що писемні пам'ятки української мови віддзеркалюють практично всі етапи формування самобутньої числівникової словозміни, а також структури нумеральних слів. Якраз останнє цікавить нас у цій розвідці, оскільки вона (структура) суттєво змінилася від давньокиївського періоду до сьогодні, а початок XVII століття є завершальним етапом її унормування. Поняття «числівникова форма» у цій розвідці охоплює вужчі поняття – «структура», «будова».

Процес перетворення праслов'янських морфолого-синтаксичних числівникових словосполучень у складні слова привертав увагу багатьох дослідників. Грунтовна українознавча розвідка про становлення системи числівника в нашій мові Г.П.Арполенко, К.Г.Городенської, Г.Х.Щербатюк спирається на обширний матеріал, в тому числі й актових книг. Але судові документи актової книги Житомирського міського уряду 1611 року ще не задіявалися в повному обсязі до лінгвістичного вивчення, оскільки не були доступні широкому колу дослідників, бо видані окремим томом тільки на початку XXI століття в серії «Пам'ятки

---

¹ Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К., 1980. – С.6

української мови»². Саме такого типу тексти є особливо цінними для вивчення становлення самобутніх українськомовних рис, адже це хоч і пам'ятка ділової мови, а отже – літературний різновид народної, але в ній наявні великі фрагменти живої розмовної мови, адже опитування свідків та учасників межувань фіксувалося в польових умовах.

Для вивчення класу числівників аналізовані документи містять надзвичайно багатий матеріал, бо це юридичні акти, які врегульовували найрізноманітніші справи, міжособистісні стосунки, часто пов'язані з правонаступництвом, купівлею-продажем, поділом та примноженням статків, розбоєм і пограбуваннями. У такого роду джерелах завжди багато числівників, оскільки вони передають «облікову» складову справи, що, зрештою, і є причиною укладання офіційно-ділового тексту. Крім того, кожен запис має стандартизований початок, обов'язковим реквізитом якого є дата, котра за тогочасними нормами могла передаватися як циферно, так і буквенно, що теж може бути предметом дослідження.

Числівники першого десятка

Числівники від одного до десяти були засвоєні давньоукраїнською мовою з праслов'янської, і найдавніші східнослов'янські пам'ятки фіксують їх у близькій до сучасної формі. Літературна мова початку ХУІІ століття, коли писалися досліджувані документи, зберігає усталену раніше нумеральну систему, хоч відбиває деякі північноукраїнські фонетичні особливості, як-от: рефлексії **ѣ** > е, **ѡ** > о, деінде відсутність переходу початкового йе > о, твердий Р тощо: **ѡди(н)** позовъ (9,40)*/**ѡд(е)н** позо(в) (299)/ **ѡдную** суму(25,72)/**ѡд(н)о** (4, 34)/**еди(н)** (72); горшко(въ) **два** (4,34)/ **двѣ** шля(х)тичов (180); **три** золоты(х)/до лѣт **тро(х)**(226); **чотыри** (4,33)/**чтыри** (4,34, 142, 252); **пети** чоловікъ (33,89)/ **пя(т)** (4,34); **ше(ст)** (4,34); по **семи** золоты(х) (4,33); **ѡ(с)мь** копь (4,34); **деве(т)**, **десет** (33, 86).

Від кількох із цих числівників зафіксовано порядкові утворення, які найчастіше виступають в повній нестягненій формі: **пе(р)шы(м)**(229)/**пе(р)ши(н)**(275)/**пе(р)шая** (281)/**пе(р)вого** дня (6,38); **други(н)**(8,40)/**другое** (272)/**другая** (7,49); **третяя**(7,49)/**третее**(272), **че(т)ве(р)ты(н)** (6,37); **пятого** дня (8,52); **семи** (275).

Числівники другого десятка

Юридичні документи Житомирського гродського уряду

---

²Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року/Упорядники А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко. – К., 2002. – 390 с.

відбивають той етап оформлення числівникової основи, коли вона зі складеної вже перетворилася на складну. У жодному з документів не фіксуються назви чисел другого десятка на зразок **девять на десяте**, а тільки однолексемні: **двана(д)ца(т)** (43, 109), **четы(р)на(д)цать(** 33,86), **пѣтна(д)ца(т)** (4,34) **ше(ст)на(д)ца(т)** (13,56), **се(м)на(д)ца(т)** (33,87) **ѡ(с)мьнадѣцать** (35,93). Отже, можна зробити висновок, що кількісні числівники другого десятка на початок XVII століття вже мали усталену структуру з кінцевим компонентом –**дцять**.

Аналіз структури порядкових числівників, утворених від числівників від 11 до 19, показує, що вона ще не є усталеною, оскільки в текстах документів трапляються й форми, які на сьогодні є нормою української літературної мови, на зразок **дванадѣцатого** (40,150), **трина(д)цатого** (33,89), але активно вживаються й давніші утворення з першою частиною у вигляді відмінюваного порядкового числівника першого десятка, а другою – **дцать**. Правда, всі вони вже є лексикалізованими однослівними утвореннями: **пе(р)вогона(т)ца(т)** (31, 81), **второг[о]на(д)цать** (31, 81), **трете(го)на(д)ца(т) дня** (14,66), **че(т)ве(р)тогона(д)ца(т) дня** (23,68), **шостогона(т)ца(т) дня** (31,81), **семогона(д)ца(т) дня** (28,76), **ѡсмогона(д)ца(т) дня** (24,69), **девятигона(д)ца(т) дня** (33,84). Відтак можемо припустити, що процес утворення сучасної форми числівників другого десятка на –**дцать** тільки завершувався, оскільки старий словозмінний тип порядкових числівників ще виразний.

Числівники назви десятків

В основному – це вже складні слова: **два(д)ца(т) локоть** (4,34), **три(д)ца(т) са(пъ)яновъ**(2,30), **пя(т)деса(т) лаштовъ** (15,135), **ше(ст)деса(т)ь** (6, 47), **се(м)деса(т) возъ сена** (2,30), **ѡсе(м)деса(т)** (200). Числівник на позначення чотирьох десятків фіксується у формі **соро(к)** (13,58), хоч трапляється і давня складна структура **чотыридесят** (303). Назва дев'яти десятків – дев'яносто – не фіксується. Натрапляємо на давньослов'янську форму **деве(т)деся(т)** (200). Кілька числівників назв десятків у непрямих відмінках показують, що на той час характерним було ще відмінювання першої частини структури: **шестидесять** (11,131: 327), **пятидеся(т)** (272).

Всі порядкові числівники, утворені від назв десятків, уже мають сучасну безсуфіксну основу: **три(д)цатого дня** (122), **два(д)цатого дня** (31, 81), тоді коли в попередні періоди нормативними були похідні із прикметниковим суфіксом –**н**-, що приєднувався до фіналі складеної основи: **тридесятьное**, **пятдесятънный** тощо.

Числівники назви сотень

Назви сотень в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року» вже повністю лексикалізовані: фіксується лише одна складена форма **пяти со(т)** (146), а інші тільки складні: **двесте че(р)воных** (7,49), **триста копь** (4, 33) **чотыриста** (223), **пѣ(т)соть локо(т) поло(тна)** (13, 56), **ше(ст)со(т)** (8,52), **ѡ(с)мьсо(т) золоты(х)** (218). Порядкові числівники від них не трапляються. Одиничні непрямі відмінкові форми числівників назв сотень послідовно показують змінність обох частин: **до тре(х)со(т) коне(и)** (30, 79), **дво(х)со(т) золоты(х)** (7,50).

Одиничні фіксації числівника **сто** демонструють неусталену систему відмінювання: Н.в. **сто возовъ**, М.в. **у сту копа(х)** (237).

Для пам'ятки є характерним спорадичне звертання до старого типу лічби сотнями: **ѡ(с)мьна(д)ца(т) соть золотыхъ** (145), **трина(д)цати со(т) золоты(х) по(л)ски(х)** (298).

Структури для передачі складених величин

Ще в давньокиївську добу усталилася традиція передавати кількості, що склалися з чисел різних розрядів десяткової системи, простою сумою (сотні з десятками, десятки з одиницями, тисячі з сотнями й одиницями), сполучених відповідних числівників, розташованих у порядку спадної кількості ознаки, засобами сурядного зв'язку, що виражається сполучниками сурядності: **сто и дѣва**. Сучасна українська літературна мова успадкувала цей спосіб вираження складених кількісних величин, але без сполучників: **сто два**.

В документах початку ХУІІ століття відбито давню традицію передачі складених кількостей за допомогою сурядного сполучникового зв'язку: **два(д)цати и пяти ко(п) гро(ш)еи** (8, 52), **сто золоты(х) и по(л)третя** (116), **два(д)ца(т) и две бо(ч)ки** (161), **сто и се(м)деся(т)** (206), **пети тисячи и ѡ(с)мисо(т) золоты(х)** (288), але трапляються і нові конструкції з безсполучниковим зв'язком: **сто три(д)цать возъ** (2,30), а також сурядно-безсполучникові : **чотыри тисечи и двисте два(д)цать золоты(х)** (39, 95).

У складених порядкових числівниках давньокиївського періоду всі компоненти мали форми порядкових. Сучасна українська літературна мова знає тільки утворення з формальним показником порядковості в останній частині. В аналізованих текстах офіційно-ділового стилю досить багато порядкових числівників для передачі року оформлення документа і майже всі вони засвідчують уже новий тип складеного порядкового числівника: **тисеча ше(ст)со(т) десятого...**(2, 29), **року тепе(р) зачатом тисеча ше(ст)со(т) ѡдина(д)цатомъ** (1, 28)

У значній кількості документів позначення року передається за кирилівською традицією буквено, а не циферно: **Року ахаі** (1611)

мца **априля 7 дня**. Хоч багато трапляється і циферних позначень: **Року 1611 мца ге(н)варя 15 днѧ** (14, 66). А в одному випадку прикінцеве датування реєстру зроблено структурою, в якій поєднано циферні й словесні позначення року: **Миць февралѧ в року 16 одина(д)цатомь** (115). Не трапляються старі форми складених порядкових числівників, в яких кожен структурний елемент є порядковим, як це фіксують, наприклад, Волинські грамоти XVI ст: **року тисѧ(ч)ного пя(т)сотьного семьдесаѧтого; лета ... тисе(ч)ного пя(т)со(т)но(г)о се(м)деся(т) пе(р)во(г)о ; року па(н)ско(г)о тисе(ч)но(г)о пѧ(т)со(т)но(г)о се(м)десаѧто(г)о пе(р)вшо(г)о**. Отже, можна говорити про утворення нової форми складених порядкових числівників, де порядковість передається лише останньою частиною.

Структурні особливості дробових числівників

Оскільки документи зазвичай фіксують суспільно-майнові відносини між громадянами, то досить часто відбивають поділ статків на частини. Це буває при переділі єдиного спадку між дітьми чи іншими членами родини, при продажі або заставі частини маєтку, при відторгненні угідь, майна, переділі тієї чи тієї власності, часткових втратах внаслідок розбійних нападів тощо. У такому випадку звертаються до передачі кількості дробовими числівниками.

Ще з давньокіївської доби усталилася традиція передавати дробові величини до одиниці (1) іменниками **поль, треть – третина, четь – четверть – четвертина, пята** тощо. В досліджуваних документах на позначення половини від одного цілого вживається давня форма: **по(л) золотого (4,33)**. Натрапляємо й на іменник з числовим значенням четвертої частини одиниці : **чверть мили (218)**.

Дробові числа понад цілу одну одиницю (1) виражалися традиційною і для попередніх періодів, і для сучасної української мови формою **півтора: по(л)то(р)а золотого (4,33)**. Конструкції на позначення частини понад два (2) і вище типу **по(л)третя золотого (233), по(л)ш(с)ма золотого (4,34)** ще характерні для XVII століття , а новою літературною мовою їх втрачено.

Ці утворення «будувалися» з морфологічних словосполучень типу **поль вьтора**, які в XIV-XV століттях лексикалізуються, і на їхньому місці виникають складні слова. Такі дробові числівники траплялися як від одиниць першого десятка, так і від назв чисел другого десятка, десятків і т.д.³ Сучасна українська літературна

---

³Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К., 1980. – С.117.

мова із них зберегла лише слова **півтора**, а також своєрідні часові формули: **пів на восьму**, **пів на другу** тощо. Інші ж замінені новими дробовими числівниками, які сформувалися передусім у книжній науковій мові.

Досить часто в текстах юридичних документів передавалися неповні величини понад сотню. Тоді діловоди вдавалися до традиційних дробових числівників, утворених шляхом віднімання від більшої цілої величини: **по(л)тора**ста **вововъ**(2, 29), **полчетве(р)ти** ста **золотыхъ** (3,31), **полътретя(с)га** **золотыхъ** (116), **по(л)петаста** (335). Зараз збережено тільки форму **півтора**ста, що більше характерна для розмовного та художнього стилів сучасної української мови, а всі інші витіснено новішими, які утворюються вже не шляхом віднімання від більшого, а методом додавання до меншого: **сімсот** **п'ятдесят**, **двісті** **п'ятдесят** тощо.

Для аналізованих текстів характерними є й числівники, які передають «неповні» тисячі: **полшосты** **тысече(и)** (3,31), **на по(л)торы** **тисече(и)** (13, 62), **по(л)чва(р)ту** **тысячи** (340). Зараз українська літературна мова в розмовному стилі зберігає тільки форму **півтори** **тисячі**.

Збірні числівники

Ця нечисленна група слів представлена одиничними вживаннями числівників **се(м)на(д)цатеро** **конє(и)** (13,62), **деветеро** (238), **лошако(в)** **два(д)ца(т)** **че(т)веро** (262), **трое** (4,34) та різноманітними формами, в тому числі й архаїчними двоїніми, числівників **обидва**, **обоє**, **обидві**: **ѡбою(м)** **сторонамъ** (6,38), **на рука(х)** **ѡбен(х)** (13,59), **на ѡбо(х)** **рука(х)** (13,59), **ѡбудву(х)** (33,85), **ѡбу(д)во(х)** (32,83), **ѡбудву(м)** (357), **ѡба(д)ва** **записы** (146), **ѡбсю(х)** **спра(в)** (145), **ѡбею(м)** **сторолна(мъ)** (266), **уха ѡбе(д)ве** (189), **ѡбоє** (215), **ѡбу(х)** **сторо(н)** (248), **ѡбоя(м)** **сторона(м)** (359).

Сучасна літературна мова знає тільки кілька слів з давніми формами **оба/обі**: **обапіл**, **обабіч**, **обіруч**, а також специфічні утворення **обидва/обидві**, які «виникли внаслідок злиття давнього збірного числівника **оба**, **обі** і простого кількісного числівника **два**, **дві**»⁴. Але при відмінюванні в непрямих відмінках вони набирають форм звичайних кількісних числівників.

Неозначено-кількісні числівники та лічильні іменники

Як показує аналіз мовного матеріалу, на початок ХУІІ ст. ще «живими» були традиції вживання деяких іменників із певним

---

⁴ Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К., 1980. – С.184.

числовим значенням. Найчастіше натрапляємо на різні форми слів **копа й лікоть: локо(т) три(д)ца(т) (13, 56), се(р)мя(г) чотыри по по(л)копы г(р)(ш) (13,56), по шесть копь гроше(и) (13,58).**

Неозначено-кількісні числівники лише зрідка фіксують пам'ятки, і це відомі сучасній українській мові утворення: інших рече(и) **немало (4,36), немало люде(и) (13,61), ки(л)ку десять коне(и) (13,65), ки(л)кана(д)цать (180), ки(л)[ка]сотъ (193).**

Таким чином, зафіксовані в текстах документів «Актової книги Житомирського гродського уряду 1611 року» числівникові форми відбивають загальні тенденції становлення української числівникової системи, що виражалися в остаточному оформленні їхньої словотвірної структури та особливостей відмінювання. Разом з тим вони віддзеркалюють і притаманні поліським говорам деякі фонетичні та морфологічні особливості, які становлять особливу цінність для вивчення історії північних говорів української мови та історії різновидів літературної мови.

* У круглих дужках ( ) числа називають документ і сторінку, з якої дібрано приклад, за виданням «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» - К., 2002.

Крижановская Ольга

«Формы числительных в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року»».

В статтє описываються структурные типы числительных, которые зафиксированы в документах Житомирской актовой книги за 1611 год.

***Ключевые слова:** имя числительное, количественные, порядковые, дробные, собирательные числительные.*

Olga Kryzhanivska

“Structural types of numerals in the Zhytomyr City Government Book of Acts of 1611”

The paper explores structural types of numerals which occur in the Zhytomyr City Government Book of Acts of 1611.

***Key words:** numeral, cardinal, ordinal, fractional numerals.*